

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(100)054.65=163.2:071«1916/1917»

© **Ігор СРІБНЯК**

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Маршала Тимошенка, 13б, м. Київ, Україна, 04212 (i.sribniak@kubg.edu.ua)

© **Ihor SRIBNYAK**

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of World History Borys Grinchenko Kyiv University, Marshal Tymoshenko str., 13b, Kyiv, Ukraine, 04212 (i.sribniak@kubg.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

© **Світлана ГОЛОСКО**

магістр історії, аспірантка кафедри всесвітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка, вул. Маршала Тимошенка, 13б, м. Київ, Україна, 04212 (kubg@kubg.edu.ua)

© **Svitlana HOLOSKO**

Master of History, graduate student of the Department of World History Borys Grinchenko Kyiv University, Marshal Tymoshenko str., 13b, Kyiv, Ukraine, 04212 (kubg@kubg.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3739-1159>

Бібліографічний опис статті: Sribnyak, I., Holosko, S. (2020). Hazeta "Vilne Slovo" yak dzherelo vuvchennia zhyttiedialnosti polonenykh ukrainsiv u tabori Zaltsvedel (Nimechchyna): 1916-1917 rr. [The newspaper "Vil'ne Slovo" ("Free Word") as the source for studying Ukrainian prisoners' of War lifestyle at Salzwedel Camp (Germany):1916-1917]. *Svit Clio [Clio World]*, 1, 80–89. [in Ukrainian].

ГАЗЕТА «ВІЛЬНЕ СЛОВО» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У ТАБОРІ ЗАЛЬЦВЕДЕЛЬ (НІМЕЧЧИНА): 1916-1917 рр.

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні джерельного значення матеріалів газети «Вільне Слово» для системного дослідження таборового повсякдення полонених вояків-українців у Зальцведелі, Німеччина, у 1916-1917 рр. **Методологія дослідження** – принципи науковості, об'єктивності, історизму, методи аналізу, класифікації, синтезу, контент-аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що авторами було вперше залучено до дослідження достатньо репрезентативне коло матеріалів часопису «Вільне Слово», два річники якого зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського. Також були досліджені примірники «Вільного Слова», які перебувають на зберіганні в Українській Бібліотеці імені Симона Петлюри (Париж, Франція). Автори здійснили вибірку матеріалів, які стосувалися повсякдення полонених вояків-українців, основних проявів діяльності створених ними в таборі гуртків та організацій. Установлено, що газета «Вільне Слово» уміщувала такі матеріали майже в кожному номері, самі статті були різноформатними (від заміток і хронік – до тематичних статей та споминів). Їхніми авторами були здебільшого полонені, які брали безпосередню участь у національно-просвітницькій та культурно-просвітницькій роботі в Зальцведелі. Вивчення всієї сукупності цих матеріалів дає підстави стверджувати, що вони являють собою першокласний джерельний матеріал, використання якого дає змогу реконструювати основні прояви таборового повсякдення полонених вояків-українців у Зальцведелі. «Вільне Слово» регулярно інформувало про досягнення української таборової громади Зальцведеля на просвітницькій ниві, уміщувало рецензії на театральні вистави та концерти, публікувало інформацію про благодійні акції таборян (і зокрема – про збір коштів на потреби українських шкіл на окупованих українських землях, для УЦР тощо). Також «Вільне слово» дуже успішно виконувало місію сполучника між проводом таборової української громади та її членами, які тимчасово виїжджали з табору в складі робітничих команд. Для цього газета уміщувала інформацію про заснування у командах культурно-освітніх та допомогових гуртків і товариств, а також про благодійні ініціативи полонених, які перебували поза табором. Усвідомлення важливості такого зв'язку загалом полонених обумовлювало надходження до редакції газети сотень

листів, а також грошових внесків полонених українців на потреби розвитку «Вільного слова». Для полонених надзвичайно важливим було те, що газета завжди зверталася до них зі словом підтримки та розради, вселяючи в душі таборян надію на повернення додому, виковуючи в них віру в державне самоствердження України та необхідність її збройного захисту перед навалою більшовицької Росії.

Висновки. Відтак газета «Вільне Слово» стала справжнім літописом історії української громади табору Зальцведель, у її матеріалах залишився закарбованим процес національного усвідомлення полонених вояків-українців, частина з яких увійшла до складу «синьожупанних» українських дивізій, що творили підвалини збройних сил УНР у 1918 р.

Ключові слова: полонені вояки-українці, табір, газета «Вільне Слово», стаття, Зальцведель, Німеччина.

THE NEWSPAPER "VIL'NE SLOVO" ("FREE WORD") AS THE SOURCE FOR STUDYING UKRAINIAN PRISONERS' OF WAR LIFESTYLE AT SALZWEDEL CAMP (GERMANY): 1916-1917

Abstract. *The aim of the study is to ascertain the original meaning of the materials of the camp newspaper «Free Word» for the systematic study of the camp everyday life of captive Ukrainian soldiers in the camp Salzwedel, Germany, in 1916-1917. Research methodology – the principles of scientific, objectivity, historicism, methods of analysis, classification, synthesis, content analysis.. Scientific novelty is that the authors were first involved in the study of a fairly representative range of materials from the magazine «Free Word», two annual kits of which are stored in the V. Vernadsky National Library of Ukraine. The «Free Word» copies, which are kept at the Symon Petliura Ukrainian Library (Paris, France), were also investigated. Camp newspaper materials published in the camps of Ukrainian prisoners of war in Germany during the First World War is an important and valuable source for the activities and everyday life of the camps. Their study gives an opportunity to explore the main stages of formation and development of Ukrainian camp communities, to penetrate into the depths of the psychology of prisoners, as well as to recreate the «atmosphere» of everyday life of the camp residents, their moods and hopes. It will not be an exaggeration to say that the press materials are valuable, as they will allow the researcher to reconstruct almost all aspects of the captive Ukrainians' lives, supplementing largely the evidence of archival documents. The importance of periodicals increases when other sources are «silent» or are located in inaccessible foreign stores. In this connection, the need for the introduction of materials of the camp press for scientific circulation and their wide use is actualized. To study the specifics of the functioning of the camp periodicals have already addressed a number of researchers, whose efforts laid the first foundations for the systematic study of this problem. The first such works were published in the mid-1990s. At the same time, the history of separate camps of Ukrainian prisoners of war in Germany during the First War began to develop, and in the context of this issue, the process of accumulating factual information about the circumstances of the «Free Word» magazine in Salzwedel continued. The positive side of this process was that most of these works were written using a wide range of archival sources, which made it possible to trace the main stages of the editorial and publishing history of the camp editions of captive Ukrainians, to outline their thematic content, and to determine the impact of the camp press on the formation of national consciousness of the camps, including and newspapers «Free Word». This topic has not lost its relevance today, in favor of which appears the emergence of a number of publications, the authors of which study the thematic repertoire of the newspaper, analyze the content of individual articles, establish the names of their authors. Unfortunately, the works of their predecessors remain in the shadows, and bold statements are made about carrying out a «detailed content description» of the newspaper, although some authors still have a long way to go. As of today, the source potential of the materials of the «Free Word» newspaper is still almost completely unexplored; meanwhile, a large number of disparate materials were published on its front pages, a specific proportion of which was devoted to depicting the campfire everyday life of captive Ukrainian soldiers. Meanwhile, they have synthesized a considerable amount of information about various aspects of the Ukrainian community's activities in the Salzwedel camp, which necessitates the further scientific development of this research problem. The authors of this article made a selection of materials that pertained to the actual camp life of Ukrainian prisoners of war, as well as the main manifestations of their activities in the camps and organizations. They found that the Free Word newspaper contained such materials in almost every issue; the articles themselves were of various formats (from notes and chronic messages – to thematic articles and memories). Their authors were mostly the prisoners themselves, who were directly involved in national, cultural and educational work in Salzwedel. A study of the totality of these materials gives reason to claim that their materials are first-rate source material, the use of which allows us to reconstruct the main manifestations of the camp everyday life of captured Ukrainian soldiers in Salzwedel. «Free Word» informs regularly about the achievements of the Ukrainian camp community of Salzwedel in the educational field, published reviews of theater performances and concerts, published information on camp charitable events (and in particular, about raising funds for the needs of Ukrainian schools in the occupied Ukrainian lands, for the Ukrainian Central Council, etc.). «Free Word» also successfully fulfilled the mission of the connector between the leaders of the Ukrainian camp community and its members, who temporarily left the camp as part of working teams. For this purpose, the newspaper placed information on the establishment of teams of cultural-educational and support groups and societies, as well as the charity initiatives of prisoners outside the camp. The awareness of the importance of such communication in the prisoners in general led to the publication of hundreds of letters to the newspaper, as well as monetary contributions of captive Ukrainians to the needs of*

«Free Word» development. It was extremely important for prisoners that the newspaper always addressed them with a word of support and encouragement, instilling in the souls of the camps the hope of returning home, fulfilling in them the belief in state self-assertion of Ukraine and the need for its armed protection against the invasion of Bolshevik Russia. **Conclusions.** Thus, the «Free Word» newspaper became a true chronicler of the history of the Ukrainian community of the Salzwedel camp, and the process of national awareness of the captured Ukrainian soldiers remained engrained in its materials, some of which were part of the «blue-toothed» Ukrainian divisions that formed the foundations of the UPR's armed forces in 1918.

Keywords: Ukrainian Prisoners' of war, camp, «Free Word» newspaper, article, Salzwedel, Germany.

Постановка проблеми. Прикметною особливістю таборів полонених вояків-українців, що існували в Німеччині в часи Першої світової війни (і зокрема Зальцведеля), була інтенсивна національно-організаційна робота, яку провадили в них завдяки зусиллям Союзу визволення України. Однією з найважливіших її складових було видання таборових газет, які з моменту своєї появи стали справжніми літописами життєдіяльності таборян. Уміщення на шпальтах різноманітних матеріалів про функціонування українських таборових організацій зробило їх важливим і цінним джерелом з їхньої діяльності. Нині вони мають першорядне значення для цілісного відтворення основних етапів формування та розвитку українських таборових громад, дають змогу зрозуміти настрої та рефлексії загалу полонених, а також пізнати основні прояви повсякдення мешканців таборів. Усе це актуалізує потребу введення матеріалів таборової преси до наукового обігу та їх широкого використання.

Це твердження повною мірою стосується таборової газети "Вільне Слово", яку видавали в таборі Зальцведель. Вона довгий час залишалася для полонених ледь не єдиним "вікном" у світ, завдяки якому таборяни отримували інформацію про головні політичні та військові події на фронтах війни, про суспільно-політичні перетворення в Україні та Росії. Читаючи свою газету, полонені українці здобували нові знання, отримували духовну поживу, усе більше переймаючись національними інтересами. У підсумку газета (разом з іншими культурно-освітніми осередками в таборі) спричинилася до витворення у значної кількості полонених національно-патріотичного світогляду та приєднання їх до лав борців за українську державність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше проблема функціонування української таборової преси (і зокрема часопису "Вільне Слово"), привернула увагу дослідників у середині 1990-х рр.¹ Водночас тривала наукове розроблення історії таборів полонених вояків-українців у Німеччині (1914-1918 рр.), що дало змогу нагромадити досить значний обсяг фактологічної інформації про згадуване видання². Важливе значення мав вихід у світ авторської монографії Н. Сидоренко, у якій були проаналізовані основні віхи редакційно-видавничої історії таборових видань полонених українців, розглянуто їх тематичне наповнення, а також визначено вплив таборової преси на формування національної свідомості таборян, також і згадуваної газети³.

¹ Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. Київ: Дослідницький центр історії української преси, 1995. 30 с.; Сидоренко О. Українська таборова преса часів Першої світової війни: національно-політичні орієнтири. Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. Харків, 1996. С. 207-210; Крупський І. В. Становлення української таборової преси. Основні тематичні напрями її діяльності. Теоретичні та організаційні проблеми формування репертуару української книги та періодики: Доповіді та повідомлення Міжнародної наукової конференції (25-26 серпня 1995 р.). Львів, 1996. С. 341-352.

² Срібняк І. Український табір військовополонених у Зальцведелі (Німеччина) Доповіді та повідомлення третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Політологія, етнологія, соціологія. Харків, 1996. С. 405-410; Срібняк І. Табір полонених українців у Зальцведелі (Німеччина) у 1915-1917 рр. Київська старовина. Київ, 1997. № 3/4. С. 139-151; Срібняк І. Видавничі та просвітні діяльність полонених-українців у таборі Зальцведель (Німеччина) в 1916-1917 рр. Центральна Рада і український державотворчий процес (До 80-річчя створення Центральної Ради): матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р. в 2-х ч. Київ, 1997. Ч. 2. С. 291-297; Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). Київ, 1999. С. 114-119.

³ Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: У 3-х ч. Ч. І. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К.: Дослідницький центр історії української преси, 2000. 202 с.

Ця тематика не втратила своєї актуальності й нині, свідченням чого стала поява статті, підготовленої співробітниками Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁴. У ній авторки вперше в історіографії проаналізували тематичний репертуар газети, торкнулися змісту окремих найважливіших статей, опублікованих на її шпальтах, подали прізвища авторів окремих статей “Вільного слова”. З-поміж недоліків статті слід назвати необізнаність авторок з історіографією проблеми полонених українців у Німеччині (1914-1918 рр.), які не знали, і певно, що й не хотіли знати про існування вже опублікованих праць з цієї проблематики. Також привертає увагу і їхня, на диво, смілива заява про здійснену ними “детальну характеристику змісту” газети, два річники якої (за 1917-1918 рр.) справді зберігаються у відділі газетних фондів згадуваної Бібліотеки. З огляду на це виникає риторичне запитання: чому ж тоді Л. Білименко і О. Залізнюк обмежилися аналізом лише кількох номерів «Вільного слова» (№ 12 за 1917 р.; №№ 35-36, 42, 47 за 1918 р.)?

Сміливість не полишила колектив авторок (до них приєдналася ще й І. Швець) і в наступній розвідці, у якій ними було “вперше (!!!) детально досліджено і представлено газети полонених українців” (зокрема “Вільне слово”, “Громадська думка”, “Розвага”, “Розсвіт”) – і все це в межах невеличкої за своїм обсягом статті⁵. Заради справедливості слід відзначити, що коло згаданих ними праць дослідників таборової преси в цій статті було дещо більшим, але все одно неповним.

Останнім часом спостерігається чергова хвиля зацікавлення історією таборових видань⁶, проте джерельний потенціал матеріалів газети «Вільне Слово» все ще майже повністю недосліджений, між тим на її шпальтах було опубліковано велику кількість різнорідних матеріалів, питому частину яких було присвячено зображенню таборового повсякдення полонених вояків-українців. Зокрема, до розряду високоінформативних можна зарахувати спогади таборян П. Павленка⁷ і Л. Данька⁸. У великій нагоді дослідникам таборової преси стає “цифровізація” окремих чисел цієї таборової газети, які зберігаються у фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки⁹.

Мета дослідження полягає у з’ясуванні джерельного значення матеріалів таборової газети “Вільне Слово” для системного дослідження повсякдення полонених вояків-українців у таборі Зальцведель, Німеччина, у 1916-1917 рр. Поставлена мета реалізується вирішенням таких дослідницьких **завдань**, зокрема, визначенням основних проявів життєдіяльності таборян, а також специфіки функціонування таборових гуртків та організацій (шкіл, освітніх курсів, театру, хору, товариства “Запорізька Січ”, видавничої секції та ін.). При цьому особливу увагу буде приділено тематичній різноманітності матеріалів газети, що своєю чергою сприятиме їх актуалізації та повнішому залученню до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Біля витоків національно-виховної й культурно-освітньої роботи в таборі Зальцведель стояв “Національно-Просвітній Гурток” (пізніше – “Національно-Просвітне Товариство”), до складу якого спочатку входило 10 таборян. За підтримки таборової комендатури та Просвітнього відділу СВУ гурток розпочав свою роботу 2(3) листопада 1915 р. у суто несприятливих умовах. Справа в тім, що майже всі полонені (а в той час у таборі перебувало близько 10 тисяч осіб переважно з українських губерній Російської імперії) вважали себе за “верних захитників царя і отечества”. Широкий загал полонених, за невеликим винятком, цілком вороже зустрів усі спроби членів «Національно-

⁴ Білименко Л., Залізнюк О. Тематика публікацій на сторінках часопису полонених українців «Вільне слово» (1917-1918). Вісник Львівського ун-ту. Серія книгозн. бібліот. та інф. технол. Львів, 2015. Вип.10. С. 192-197.

⁵ Залізнюк О., Білименко Л., Швець І. Українські таборові газети Німеччини та Австро-Угорщини 1915–1918 років: історія формування, зміст, тематична насиченість (За матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського). Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. Київ, 2016. Вип.44 С.356-368.

⁶ Срібняк І., Голоско С. «Подати товаришам дрібку душевної розради і забуття про власну долю»: таборова газета полонених вояків-українців «Вільне слово» (Зальцведель, Німеччина) у 1916-1917 рр. Проблеми всесвітньої історії. К, 2019. № 2(8). С.105-120.

⁷ Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша». Вільне Слово. Зальцведель [табір полонених вояків-українців], 1917. Ч. 12(71), 13(72), 14(73).

⁸ Данько Л. Спогад про розвій і життя українського театру в нашому таборі. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 3 квітня. Ч.27(86).

⁹ Романова К. З фондів ЦДАЗУ: таборіві видання військовополонених українців періоду Першої світової війни (<https://svitua.org/skarbnitsya-spogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vydannia-viiskovopolonenykh-ukraintsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>).

Просвітнього Гуртка» прищепити їм національно-державницьке розуміння українських проблем¹⁰.

Вагома більшість таборян не розуміла, "чому це лише нас хахлів звезли (до цього табору – Авт.) й починають розуму вчити? Хіба інші люди не такі самі, як ми? Мабуть, тут є щось непевне, коли лише одних дурних хахлів хочуть просвітити". Забита, сіра таборова маса в цей час не бажала жодних змін, навіть в організації шкіл грамоти багато дехто вбачав "австро-німецьку інтригу", бо виклади в них відбувалися українською мовою. Очевидно, що такі настрої унеможлилювали проведення будь-яких форм культурно-просвітньої роботи, тому український активіст (який приховував своє справжнє ім'я під псевдонімом "Якимець") намагався розбурхати загаль таборян таким закликком: "Пізнатися себе самих, своєї минувшини, своєї сили та значення – це перший і головний наш обов'язок"¹¹.

Пригадуючи пізніше цей перший – найтяжчий – період діяльності гуртка, у своєму дописі до "Вільного Слова" таборянин П. Павленко відзначав: "Люди темні, скалічені, обдурені, не знаючи нічого про українську справу, не розуміли, хто їхній приятель, а хто ворог, і тому тих людей, що несли їм слово правди й науки, жертвуючи своїм власним щастям і здоров'ям, вони прийняли за своїх ворогів"¹². Полонені вважали їх за "німецьких агентів" і всіляко перешкоджали культурно-освітній роботі членів "Національно-Просвітнього Гуртка" та Просвітнього відділу СВУ, до складу якого в різний час належали такі відомі українські науковці та культурні діячі, як Р. Смаль-Стоцький, З. Кузеля, Є. Турула, Б. Лепкий, В. Сімович, В. Левицький, О. Семенів, П. Бендзя, І. Мороз, П. Чикаленко та ін.¹³

Проведення національно-організаційної роботи суттєво ускладнювала й та обставина, що німецька військова влада, прагнучи забезпечити підтримання порядку в бараках, вирішила використовувати для цього полонених фельдфебелів та унтерофіцерів, призначаючи їх начальниками над рештою бранців¹⁴. Ця категорія російських військових у своїй більшості продовжувала вірити у велич російського самодержця і робила все можливе і неможливе для залякування тієї частини полонених, які тягнулися до освіти. Але особливо в нестерпних умовах опинялися ті українські активісти, які не приховували своїх поглядів та кожного дня наражалися на потенційну небезпеку відчувати на собі колективну агресію з боку непримиренних чорносотенців.

Попри таке становище, гурток наполегливо продовжував свою діяльність, зосередившись спочатку майже тільки на культурно-освітньому напрямку роботи, прагнучи дати неписьменним полоненим основи грамоти та залучити їх до участі в культурному житті табору. Багато зусиль довелося докласти, "поки люди почали розуміти, що робота ведеться їм на користь, і всі чим раз більше почали ходити на виклади, на читання, до школи"¹⁵. Заходами членів гуртка і за сприяння комендатури табору для полонених засновано все більше шкіл грамоти й українознавчих курсів, хоча цей процес значно ускладнювався майже повною відсутністю книжок. Не було спочатку і відповідного великого приміщення для викладів, через що доводилося провадити навчання в кожному бараку окремо. Члени "Національно-Просвітнього Гуртка" доклали значних зусиль для піднесення морального духу та покращення психологічної атмосфери серед полонених. З цією метою, зокрема, на засіданні 15 грудня 1915 р. було вирішено влаштувати в таборі театралізовану виставу та встановити й прикрасити ялинку.

Водночас у членів гуртка також виникла думка про заснування періодичного друкованого органу в таборі, який був би покликаний поширювати серед полонених українське слово й сприяти їх національному освідомленню. Але на той час це було цілковито нереальною справою (табір ще не мав власної друкарні), тому було вирішено тимчасово обмежитися виданням різдвяної одноднівки під назвою "Нова Зоря". Для реалізації цього проєкту було обрано редакційний комітет у складі 5 осіб, який, як зазначав З. Кузеля, "погодив дуже добре коло справи і, хоч одноднівку довелося друкувати в Магдебурзі (власної друкарні ще не було, а зальцведельські друкарні не мали тоді українських черенків (шрифтів – Авт.)), вона вийшла в час у 1500 примірниках та була

¹⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 24 січня. Ч. 7(66).

¹¹ До товаришів. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С. 5.

¹² Павленко П. Огляд діяльності «Видавничого товариства імені П.Куліша». Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 10 лютого. Ч. 12(71).

¹³ Павленко П. Від редакції. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 листопада. Ч. 91(150).

¹⁴ Порядок по бараках. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 15 березня. Ч. 2. С. 7.

¹⁵ Павленко П. Від редакції. Вільне Слово. Зальцведель, 1917. 14 листопада. Ч. 91(150).

роздана на перший день свят здивованим зальцведельцям¹⁶. Більшість полонених радо сприйняли появу одноднівки, хоча й добре не знали української мови: відсутність на той час у таборі бібліотеки значною мірою зумовила їхній потяг до друкованого слова.

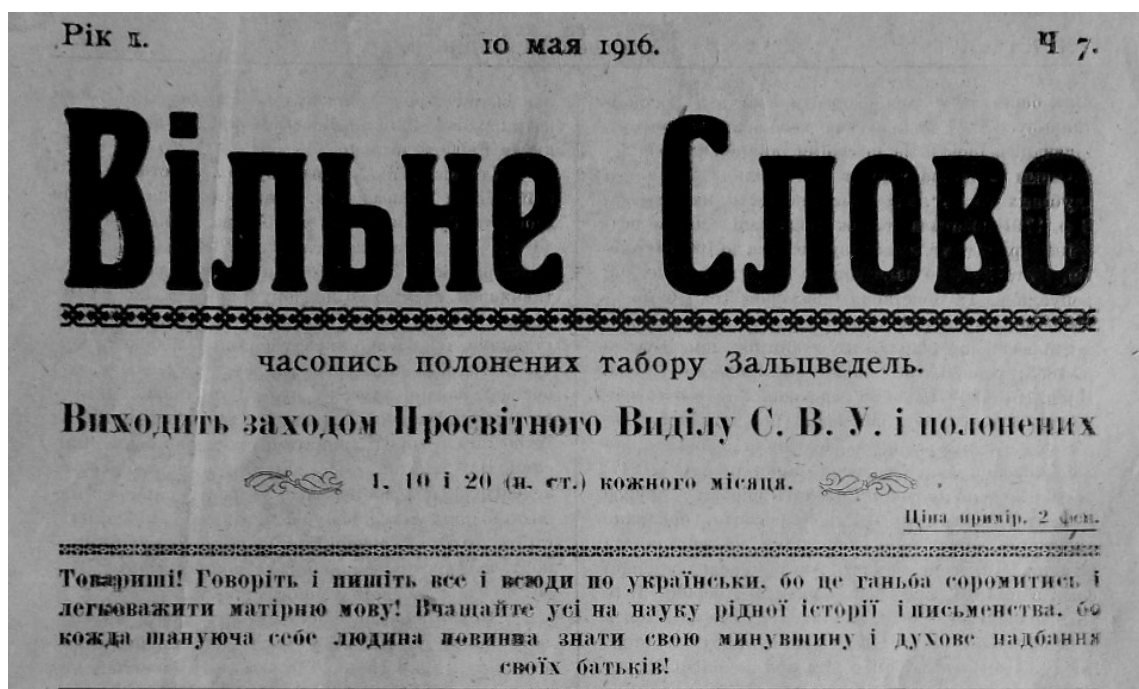

Рис. 1. Фрагмент титульної сторінки газети “Вільне Слово” із закликом до таборян (Ч.7 від 10 травня 1916 р.), Зальцведель (Німеччина).

На початку 1916 р. до табору було переведено значну кількість полонених українців (тільки в лютому ц.р. до Зальцведеля прибуло 7467 осіб), так що на 1 березня тут перебувало близько 15 тисяч бранців. Разом з тим німецька комендатура вживала заходів для полегшення режиму утримання таборян, і зокрема 27 лютого усунула вартових, які охороняли внутрішні блоки (що було зроблено з нагоди відкриття “Народного Дому”, який був переданий у повне розпорядження таборового Просвітнього відділу СВУ та проводу “Національно-Просвітнього Гуртка”). Ця лібералізація суттєво полегшила полоненим відвідування школи грамоти та взагалі внутрішню комунікацію в таборі. Цього ж дня в таборі відбувся святочний концерт та театральна вистава драми М. Кропивницького “По ревізії”, які відвідали тисячі полонених. Багатьом не вистачило місця, тому було вирішено повторити концерт і виставу ще один раз¹⁷.

Починаючи з 2 березня 1916 р. український актив табору (учні школи, члени Національної та Драматично-артистичної секцій, а також таборові учителі) отримали можливість відбувати “прогульки” поза табором без конвою. Це полегшення режиму утримання давала цій категорії полонених душевну розраду та хоч короткий моральний відпочинок, вони мали змогу хоч на кілька годин відволіктися від сумного таборового повсякдення. Цим вони викликали люту злобу в неприятелів українства – “чорна сотня ... зі скаженою завистю, криками і собачим лаєм супроводила прогульковців з табору і вітала їх на повороті з табору”. Але всі спроби москалів перешкодити прогулянкам активу в такий спосіб були марними, бо українці отримували потужний заряд позитивної енергії від споглядання природи та околиць міста. Оцінюючи дії чорносотенців, таборовий часопис уїдливо зазначав: “Пес бреше, вітер несе...”¹⁸.

На початку березня 1916 р. зі збільшенням членів “Національно-Просвітнього Гуртка” стало можливим утворення в його складі окремих секцій, зокрема просвітньої, артистичної,

¹⁶ Кузеля З. Українські таборові часописи у Німеччині. Літопис політики, письменства і мистецтва. Берлін, 1924. 2 лютого. Ч. 5. С. 48.

¹⁷ Вісті з табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С. 6.

¹⁸ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 10 квітня. Ч. 4. С. 7.

національної та ін. Силами членів новоутвореної артистичної секції до шевченківських днів на сцені таборового театру поставлені п'єси Т. Шевченка "Назар Стодоля" та І. Карпенка-Карого "Бурлака". Крім того, 12 березня в "Народному Домі" були влаштовані т.зв. "Сходини" для вшанування пам'яті Кобзаря, програма яких містила відчит про поета, декламації його творів ("Заповіт", "Кавказ", "Холодний Яр"), хорів та сольні співи¹⁹. У таборовій церкві була проведена й панахида за Т. Шевченком, причому частина полонених побачила в цьому політичний підтекст і вирішила за краще для себе просто втекти з неї²⁰.

У квітні тривав процес переведення до Зальцведеля полонених з інших таборів (це, зокрема, були Гамерштайн, Тухоля, Саган, Шнайдемюль, Целле, Гюстров, Ламсдорф, Стршалково, Гісен, Гаммерштайн та ін.)²¹, що призводило до збільшення в таборі українського етнічного елементу, проте рівень національної свідомості більшості був дуже низьким, полонені хоч і усвідомлювали свою відмінність від великоросів, проте уникали брати участь у будь-яких заходах навіть гуманітарного характеру. Однією з причин таких настроїв було те, що тимчасове керівництво табором Просвітнім відділом СВУ здійснювали німецькі офіцери (спочатку – капітан Герцог, а з середини квітня капітан Фойгт). Заздрість та пересторогу в частини полонених викликали відвідування Зальцведеля українськими активістами з Раштату, і зворотна подорож зальцведельців до згаданого табору, що також відбулися у квітні 1916 р.

Смерть трьох полонених у цьому місяці від грудної недуги (хвороби серця), яка, можливо, і не була спричинена тяжкими умовами утримання в таборі, також вносила деяку нервозність у середовище таборян. Але прихід тепла та наближення Великодніх свят поступово змінював їхні настрої на краще. У пасхальний день український актив табору відбув у Народному Домі спільний святочний сніданок, увечері відбулася демонстрація кінострічки. Наступного дня була вистава Карпенка-Карого «Бурлаки», у середу відбувся водевіль "За кампанію" і концерт, крім того, перед полоненими виступили декламатори, а таборові актори презентували танець (гопак). Для членів кооперативного товариства в «Чайні» була влаштована Великодня гостина, яка містила виступ хору та частування какао, пряниками та абрикосами²².

Багатьма важливими подіями був позначений і травень, і щоразу інформацію про них розміщували на шпальтах таборового часопису. Це, зокрема, створення таборової "Запорізької Січі" ("Січової дружини"), до складу якої увійшло близько 100 осіб²³; а також проведення 28 травня 1916 р. "Тарасового свята", у програмі якого були "Панахида по душі блаженної пам'яті Тараса", Святочна академія, вистава першої дії "Назара Стодолі" і прологу Ярослава Марченка "На Тарасовій могилі", вокальний музичний концерт за участю співака Модеста Менцінського²⁴.

Здавалася, що моральна ситуація в таборі змінюється на краще, але полон залишався полоном, і ностальгія за Батьківщиною не полишала всіх бранців, відтак деякі з них намагалися випробувати свою долю в дуже небезпечний спосіб, вдаючись до спроб втечі з табору. На початку травня так вчинили троє полонених, які намагалися залишити територію табору, не виконали команди вартових зупинитися та були вбиті кількома пострілами²⁵. Проте це було радше винятком із правил, бо полонені добре усвідомлювали свою повну безпорадність у чужій країні без знання мови, документів та жодних коштів – із самого початку такий задум, якщо й не був приречений на невдачу, то був дуже ризикованим.

Влітку табір значною мірою спорожнів, бо значна кількість полонених виїхала поза його межі на сільськогосподарські роботи у складі робітничих команд. У цей час в таборі залишалося кілька сотень людей, які зайняті в забезпеченні його життєдіяльності, а також український актив, зокрема члени таборових організацій. Попри відсутність більшості таборян, регулярно відбувалися таборові віча, 11 серпня розпочався "курс бібліотекарства", який мав на меті навчити полонених, "як закладати та вести народні бібліотеки і читальні". Тоді ж таборова бібліотека отримала значну кількість книжок авторства українських

¹⁹ Вісті з табору. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 березня. Ч. 1. С. 6, 8.

²⁰ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 квітня. Ч. 3. С. 5.

²¹ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 20 квітня. Ч. 5. С. 7, 8.

²² З таборового життя. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 1 травня. Ч. 6. С. 4.

²³ З таборового життя. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 10 травня. Ч. 7. С. 8.

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4406. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 70.

²⁵ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 10 травня. Ч. 7. С. 8.

письменників, зокрема І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, В. Винниченка, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького та ін.²⁶

Рис. 2. Фрагмент титульної сторінки газети «Вільне Слово» з віньєткою (Ч.32 від 27 вересня 1916 р.), Зальцведель, Німеччина (Українська Бібліотека імені Симона Петлюри. Колекція періодики).

Слід відзначити, що перебування в таборі було досить обтяжливим для українських активістів, як з огляду на стан харчового забезпечення їх, так і через моральну перевтому. Багато хто з членів таборових організацій волів виїхати на роботи, аби мати сталий заробіток (близько 1,50 нім. марки денно), а також задля зміни свого скудного харчового раціону (якість харчування на роботах майже завжди була кращою, ніж в таборі). Відтак ті, хто залишався в таборі, були раді будь-якій можливості поліпшити своє харчування. Час від часу на допомогу полоненим приходили європейські червонохресні організації. Так, зокрема, 8 серпня 1916 р. полонені отримали 7 коробок сухарів від шведського Червоного Хреста, про що повідомляв таборовий часопис. Його редакція подякувала дарувальникам, зазначивши на шпальтах, що «ще є в деяких людей м'яке серце, коли нас не забувають, за що шлем їм українське спасибі»²⁷.

Виїзд таборян об'єктивно призвів до суттєвого зменшення обсягів національно-організаційної роботи в таборі, більшість таборових осередків майже не виявляли будь-якої активності. Кошова рада «Січі», на думку таборового часопису, взагалі в цей час перебувала в стані «не живе, ні тліє», що, звичайно ж, непокоїло Просвітній відділ СВУ та таборовий актив полонених українців. Але попри скруту та безрадісне таборове існування, свідомою частиною полонених улітку провела в таборі збір коштів на національні та добродійні потреби, що принесло 4093 м.н. (марок німецьких). Вони були витрачені на таборіві школи (245 м.н.), Волинські школи (1167 м.н.), «стипендію для українського ученика на зайнятих територіях» (218,81 м.н.), влаштування Шевченкового свята (317,50 м.н.), для часопису «Вільне Слово» (25,77 м.н.) для спорудження пам'ятника померлим полоненим (463,70 м.н.), для потреб поранених УСС (74,22 м.н.), ще частина коштів була передана до допомогової каси табору (781 м.н.) та на потреби СВУ²⁸.

Починаючи з вересня, у таборі регулярно проводилися загальні віча, на яких обговорювалися загальнополітичні питання та різні аспекти внутрішнього таборового життя. Не маючи можливості виступати відкрито проти національно-визвольних гасел, які

²⁶ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 12 серпня. Ч. 20. С. 7, 8.

²⁷ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 12 серпня. Ч. 20. С. 6.

²⁸ Жертви полонених Українців Зальцведельського табору до дня 15 серпня 1916. Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 23 серпня. Ч. 22. С. 8; Там само. С. 5.

проголошувалися на вічах, малороси та залишки чорносотенців вдавалися до пасивних форм виявлення свого незадоволення. Коротка інформація про одне з таких віче (21 вересня) була опублікована на шпальтах таборового часопису, у якій, зокрема, ішлося про приїзд до Зальцведеля двох офіцерів-українців (за кілька днів їх було введено до складу головної ради української організації полонених).

Після цього виступив член Просвітнього відділу СВУ Терлецький, який у своєму виступі згадав про пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві та надпис на ньому «Богдану Хмельницькому – единая неделимая Россия». На думку доповідача, цей надпис був цілком не відповідним, бо гетьман боровся за волю українського народу, але при цих його словах «дехто з присутніх «верных» почав кашляти». Теза про те, що він боровся за національну державність також супроводжується кашлем. Врешті-решт, після кількох нарочитих закашлювань малороси залишили віче, не бажаючи слухати критику на адресу російського царя-самодержця²⁹.

Але вже за порівняно короткий час Просвітньому відділу СВУ та українському активу табору вдалося ізолювати цю меншість полонених та приєднати до української справи табору більшість. Несвідомі полонені поступово «одужували від застуди» і вже менше і менше кашляли на вічах, свій поважний внесок у їх «лікування» вносили члени таборових секцій – національної, соціальної, видавничої, театральної, музично-хорової, кооперативної, січової.

Закінчення в наступному номері.

REFERENCES

Bilymenko, L. & Zalizniuk, O. (2015). *Tematyka publikatsij na storinkakh chasopysu polonenykh ukrainsiv «Vil'ne slovo» (1917-1918)* [Subjects of publications on the pages of the Ukrainian Free Captive Magazine (1917-1918)] *Visnyk L'viv's'koho universytetu. Serii knyhozn. bibliot. ta inf. tekhnol.* L'viv, 10, 192-197. [in Ukrainian].

Dan'ko L. (1917). *Spohad pro rozvij i zhyttia ukrains'koho teatru v nashomu tabori* [Memories of the development and life of Ukrainian theater in our camp] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 27(86). [in Ukrainian].

Do tovaryshiv [To the mates]. (1916) *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 1, 5. [in Ukrainian].

Krups'kyj, I. V. (1996). *Stanovlennia ukrains'koi taborovoi presy. Osnovni tematychni napriamy ii diial'nosti* [Formation of the Ukrainian camp press. The main thematic directions of its activity] *Teoretychni ta orhanizatsijni problemy formuvannia repertuaru ukrains'koi knyhy ta periodyky: Dopovidi ta povidomlennia Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (25-26 serpnia 1995 r.)*. L'viv, 341-352. [in Ukrainian].

Kuzelia, Z. (1924). *Ukrains'ki taborovi chasopysy u Nimechchyni* [Ukrainian camp magazines in Germany] *Litopys polityky, pys'menstva i mystetstva*. Berlin, 5, 46-59. [in Ukrainian].

Misiachne zvidomlennia Kooperatyvnoi Chajni za m[isiats'] serpen' 1916 roku [Cooperative Chinatown Monthly Bulletin August 1916] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 32, 8. [in Ukrainian].

Neveselyj, Iv. (1917). *Taborova shostyklasova Narodnia shkola imeny Borysa Hrinchenka* [Boris Grinchenko's Six-Class Tabor Free School] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 10(69). [in Ukrainian].

Obrakhunok taborovoi dopomohovoi kasy za 1916 r. [Calculation of the camp auxiliary fund for 1916] (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 13(72). [in Ukrainian].

Pavlenko, P. (1917). *Ohliad diial'nosti "Vydavnychoho tovarystva imeny P.Kulisha"* [Overview of the activity of P. Kulish Publishing Society] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 12(71), 13(72), 14(73). [in Ukrainian].

Pavlenko, P. (1917). *Vid redaktsii* [From the editorial board] *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 91(150). [in Ukrainian].

Poriadok po barakam [Barracks order] (1916). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 2, 7. [in Ukrainian].

Reorhanizatsiia taboru [Camp reorganization]. (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 5(64). [in Ukrainian].

Reorhanizatsiia taboru [Camp reorganization]. (1917). *Vil'ne Slovo. Zal'tsvedel'*, 6(65). [in Ukrainian].

Romanova, K. (2010). *Z fondiv TsDAZU: taborovi vydannia vijs'kovopolonenykh ukrainsiv periodu Pershoi svitovoi vijny* [From the funds of the Central State Archives of Foreign Ukrainians: Camp Editions of Prisoners of War of the First World War] (<https://svitua.org/skarbnitsya-sporogadiv/item/6472-z-fondiv-tdazu-taborovi-vidannia-viiskopolonenykh-ukrainsiv-periodu-pershoi-svitovoi-viiny.html>). [in Ukrainian].

²⁹ Вільне Слово. Зальцведель, 1916. 24 вересня. Ч. 32. С. 5.

Savchenko, O. I. (2006). *Ukrains'ka zarubizhna presa naprykintsi KhIKh – na pochatku XX st.* [Ukrainian foreign press in the late nineteenth and early twentieth centuries] Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Smal'-Stots'kyj, R. (1962). *Spohady pro Zenona Kuzeliu* [Memories of Zenon Kusel] *Zbirnyk na poshanu Zenona Kuzeli. (Zapysky Naukovoho tovarystva im. Shevchenka: pratsi filolohichnoi ta istoriko-filosofichnoi sekcij)*; Pid red. V. Yaniva. Paryzh-N'iu-Jork-Miunkhen-Toronto-Sidnej, CLXIX, 46. [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (1996). *Ukrains'kyj tabir vijs'kovopolonykh u Zal'tsvedeli (Nimechchyna)* [Ukrainian prisoner of war camp in Salzwedel (Germany)] *Dopovidi ta povidomlennia tret'oho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (Kharkiv, 26-29 serpnia 1996 r.). *Politolohiia, etnolohiia, sotsiolohiia*. Kharkiv, 405-410. [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (1997). *Tabir polonykh ukrainstiv u Zal'tsvedeli (Nimechchyna) u 1915-1917 rr.* [Camp of captive Ukrainians in Salzwedel (Germany) in 1915-1917.] *Kyivs'ka starovyna*, 3/4, 139-151. [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (1997). *Vydavnycha ta prosvitnia diial'nist' polonykh-ukraintstiv u tabori Zal'tsvedel' (Nimechchyna) v 1916-1917 rr.* [Publishing and educational activities of Ukrainian prisoners of war in the camp Salzwedel (Germany) in 1916-1917.] *Tsentr'al'na Rada i ukrains'kyj derzhavotvorchij protses (Do 80-richchia stvorennia Tsentr'al'noi Rady): materialy naukovoi konferentsii 20 bereznia 1997 r. v 2-kh ch.* Kyiv, 2, 291-297. [in Ukrainian].

Sribnyak, I. (1999). *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorschyni ta Nimechchyni (1914-1920 rr.)* [Ukrainian prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914-1920)]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sydorenko, N. M. (2000). *Natsional'no-dukhovne samostverzhennia: U 3-kh ch. Ch. I. Ukrains'ka taborova periodyka chasiv Pershoi svitovoi vijny* [National-spiritual self-affirmation: Ukrainian camp periodicals from the First World War]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sydorenko, O. (1995). *Ukrains'ka taborova presa chasiv Pershoi svitovoi vijny: Anotovanyj bibliohrafichnyj pokazhchyk* [Ukrainian camp press of the First World War: An annotated bibliographic index]. Kyiv. [in Ukrainian].

Sydorenko, O. (1996). *Ukrains'ka taborova presa chasiv Pershoi svitovoi vijny: natsional'no-politychni orientyry* [Ukrainian camp press of the First World War: national and political orientations] *Materialy tret'oho mizhnarodnoho konhresu ukrainistiv* (Kharkiv, 26-29 serpnia 1996 r.). *Istoriia*. Kharkiv, 207-210. [in Ukrainian].

Taborova chotyrokliasova narodnia shkola imeny Borysa Hrinchenka [Tabor four-class Boris Grinchenko People's School] (1917). *Vistnyk SVU*. Viden', 132, 30. [in Ukrainian].

Tsentr'alnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlyady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine – CSASAGU].

Ukrains'ki narodni shkoly v taborakh polonykh [Ukrainian folk schools in prisoner-of-war camps] (1916). *Vistnyk SVU*. Viden', 125, 758. [in Ukrainian].

Ukrains'ki shkoly v taborakh polonykh [Ukrainian schools in prison camps] (1917). *Vistnyk SVU*. Viden', 139, 142. [in Ukrainian].

Vil'ne Slovo. (1916). *Zal'tsvedel'*. [in Ukrainian].

Vil'ne Slovo. (1917). *Zal'tsvedel'*. [in Ukrainian].

Visti z taboru [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 1, 6. [in Ukrainian].

Visti z taboru [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 1, 8. [in Ukrainian].

Visti z taboru [News from the camp]. (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 2, 6. [in Ukrainian].

Zalizniuk, O., Bilymenko, L. & Shvets, I. (2016). *Ukrains'ki taborovi hazety Nimechchyni ta Avstro-Uhorschyni 1915–1918 rokiv: istoriia formuvannia, zmist, tematychna nasychenist' (Za materialamy hazetnykh fondiv Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernads'koho)* [Ukrainian camp newspapers of Germany and Austria-Hungary 1915–1918: history of formation, content, thematic saturation (According to the materials of the newspaper collections of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky)] *Naukovi pratsi Natsional'noi biblioteki imeni V. I. Vernads'koho*. Kyiv, 44, 356-368. [in Ukrainian].

Zhertvy polonykh Ukraintstiv Zal'tsvedel's'koho taboru do dnia 15. serpnia 1916. [Donations of captive Ukrainians to the Salzwedel camp until 15 August 1916.] (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 22, 5-8. [in Ukrainian].

Z robitnychykh komand [From working teams]. (1917). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 67(126). [in Ukrainian].

Z taborovoho zhyttia [From the camp life] (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 6, 4. [in Ukrainian].

Z taborovoho zhyttia [From the camp life] (1916). *Vil'ne Slovo*. *Zal'tsvedel'*, 7, 8. [in Ukrainian].